

Az elbeszélés lehetőségei

Narráció és fokalizáció

Ottlik Géza *Iskola a határon* és *Továbbélők* című regényében

1. Bevezetés

Egy szépirodalmi elbeszélő szöveg nyelvi szerveződésének vizsgálója szerencsés helyzetben van akkor, ha rendelkezésére áll a vizsgált szövegnek egy korábbi változata, amelyben a szerző még más elbeszéléstechnikai megoldásokat alkalmazott, mint a véglegesített változatban. Ebben az esetben ugyanis lehetősége nyílik arra, hogy a korábbi változattal összehasonlítva értelmezze az adott szépirodalmi elbeszélés nyelvi jellemzőit. Ottlik Géza *Továbbélők* című, 1947–48-ban keletkezett, sokáig csak kéziratos formában létező, de 1999-ben, évekkel a szerző halála után kiadott kisregénye az *Iskola a határon* (1959) előzményének, korábbi változatának tekinthető (erről bővebben l. Korda 1999). A *Továbbélőket* Ottlik jelentős mértékben átdolgozta, s ezen átdolgozás fontos összetevője volt a narráció lényeges átalakítása: amíg a korábbi változat – akárcsak az *Iskola a határon* fikciójában megjelenő Medve-kézirat – nem él az egyes szám első személyben rejlő narrációs lehetőségekkel, addig a későbbi nagyregény narrációjának szerveződését alapvetően meghatározza az első személyű nyelvi formák használata. A dolgozatban arra keresem a választ, hogy e különbségnek milyen következményei vannak a narráció nyelvi szerveződését illetően, s hogy mindez mennyiben érinti a fokalizációs lehetőségeket. Másképpen szólva: a két szöveg összehasonlítása a *ki számol be az eseményekről?* és a *kinek a szemszögéből látjuk az eseményeket?* kérdése¹, illetve a köztük lévő összefüggés köré szerveződik. A vizsgálat ilyen módon nem terjed ki a két regény irodalomtörténeti helyének kijelölésére és poétikai értékelésére.

A szépirodalmi elbeszélő szövegek nyelvi szerveződésének vizsgálata tudományközi kutatási területet jelöl ki. E kutatások ugyanis, amelyek elsősorban az irodalomtudományi narratológia keretében folynak, számos ponton kapcsolódnak a nyelvészeti szöveg- és stílus kutatás problematikájához (l. Szili 1993: 127, valamint vö. még de Beaugrande 1994: 4575 és Petőfi 1997: 9–15). Ennélfogva a két szöveg narrációs és fokalizációs megoldásainak összehasonlítása során interdiszciplináris nézőpontot érvényesíték: az első személyű nyelvi formák – mint deiktikus nyelvi elemek – elbeszélésbeli szerepéből kiindulva az irodalomtudományi narratológia eredményeit szembesítem a nyelvészeti pragmatika és az arra támaszkodó szövegnyelvi és stilisztikai kutatások eredményeivel. Az

¹ Gérard Genette-től (1972/1980: 185–189) származik az a megkülönböztetés, amely elválasztja egymástól az elbeszélő hangot (*ki az elbeszélő?*) az elbeszélő nézőponttól (*kinek a nézőpontjához igazodik az elbeszélés perspektívája?*).

első személyű formák elbeszélésbeli szerepéhez kapcsolódó problémakör pragmatikai átfogalmazása tehát ilyen módon hármas célt szolgálhat: 1) hozzájárulhat a narratív szövegekre irányuló szövegtipológiai kutatások eredményeihez; 2) kiegészítheti és árnyalhatja a szépirodalmi elbeszélésekkel kapcsolatos stilisztikai vizsgálatokat; 3) nyelvi (nyelvészeti) érveket szolgáltatathat az irodalomtudományi narratológia számára.

2. A narráció különbsége a két regényben

A narratológiai szakirodalomban nagy hagyománya van annak a megközelítésnek, amely az elbeszélő szövegek nyelvi szerveződését a történet (narratív tartalom) és a narráció (narratív közvetítés) egymást feltételező kettős szempontrendszere alapján vizsgálja. Mivel e dolgozatban az kerül az érdeklődés középpontjába, hogy milyen nyelvi lehetőségei vannak egy történet elmondásának, és hogy ebben milyen szerepet játszanak az első személyű nyelvi formák, szükségképpen nem a történettel, hanem a narrációval kapcsolatos kérdésekre helyeződik a hangsúly.²

2.1. Az elbeszélő szövegekben a narráció két típusát aszerint különböztethetjük meg, hogy az elbeszélő eljárásra jellemző-e a diskurzusban, pontosabban a beszédeseményben részt vevő személyekre (a történet feladójára és/vagy címzettjére) utaló deiktikus nyelvi elemek használata. Amennyiben a résztvevői szerepek nyelviileg explicitté válnak az első és/vagy a második személyű nyelvi formák használata által az elbeszélő szövegben, perszonális narrációról beszélhetünk; ha viszont a résztvevői szerepekre nem történik deiktikus utalás, ez a narráció imperszonalitását eredményezi (bővebben l. Tátrai 2000). Mint említettem, az *Iskola a határon* (továbbiakban: *Iskola*) előzményének tekinthető *Továbbélők* című kisregényben – a későbbi változattal ellentétben – nem szerepelnek a történet feladójára (és címzettjére) utaló első (és második) személyű deiktikus nyelvi elemek, másképpen szólva: a szövegben alkalmazott narrációs eljárást az imperszonalitás jellemzi. Mindez azt jelenti, hogy a *Továbbélők*ben nem történik utalás sem az elbeszélő tevékenységre, sem arra, hogy a történetmondó olyan történetet beszélne el, amelynek maga is szereplője volt. A történetelbeszélő szövegekben ugyanis az „én” (akárcsak a „te”) kettős funkciót tölthet be.³ Az első és második személyű nyelvi formák egyrészt nyelviileg explicitté tehetik a történetmondó elbeszélő tevékenységét és a történetbefogadóval való kapcsolatteremtésének igényét

² Itt kell megjegyezmem, hogy terminológiai különbséget teszek a (valós vagy fiktív) narratív diskurzus feladója és az általa alkalmazott narratív stratégia nyelvi reprezentációja, azaz a szövegben hallható elbeszélői hang, elbeszélő ágens között. Az előbbit a „történetmondó”, az utóbbit pedig az „elbeszélő (narrátor)” terminussal jelölöm. (Vö. Bal 1980/1985: 119, valamint Cohan-Shires 1988: 89–90.)

³ Az *én*-nek az elbeszélő szövegekben megjelenő funkciókettősségére már Leo Spitzer felhívta a figyelmet, amikor bevezetette a kutatók nagy része által azóta is használt „erzählendes Ich” (elbeszélő „én”) és „erlebendes Ich” (átélő vagy elbeszélő „én”) fogalmakat (Spitzer 1922/1961: 478).

(interaktív funkció), másrészt jelölhetik a történet egyik szereplőjét (tranzaktív funkció).

Az *Iskola* különösen alkalmasnak tűnik arra, hogy vizsgálata által szemléltessük a perszonális narráció nyelvi szerveződésének összetett problémáját. E regényben a narráció perszonalitása ugyanis egyrészt annak köszönhető, hogy Both Benedek (Bébé), a fiktív történetmondó olyan történetet mesél el, amelynek maga is résztvevője volt, másrészt annak, hogy emellett hangsúlyossá válik az elbeszélő tevékenységre való utalás. Másképpen szólva: az *Iskola* fikciójában Bébé történetmondása kapcsán egy olyan „én”-ről (is) szóló elbeszélésről (én-elbeszélésről) beszélhetünk, amelynek az is jellemzője, hogy benne az elbeszélő „én” nyelviileg explicitté válik. Az *Iskola* narrációjának nyelvi szerveződését tehát egyfelől alapvetően meghatározzák a történet elbeszéltséget tudatosító, magára az elbeszélő tevékenységre reflektáló első személyű, jelen időben lévő mondat jelentő igealakok, amelyek magára az elbeszélő tevékenységre irányítják rá a befogadó figyelmét (erről bővebben l. Tátrai 2002). Másfelől – s ez a jelen vizsgálat szempontjából alapvető jelentőséggel bír – az *Iskolában* az is meghatározója a narráció szerveződésének, hogy az egyes szám első személyű formák egy része csak közvetve utal a történetmondóra, mivel elsődleges funkciójuk a történet egyik szereplőjének (az elbeszélő „én”-nek) a jelölése.

Az *Iskola* narrációjának azon jellegzetessége, hogy az első személyű formák a történet egyik szereplőjét is jelölik, alapvetően meghatározza a történetátadás (a narratív tranzakció) nyelvi lehetőségeit. Az elbeszélő „én” szövegbeli megjelenése ugyanis a történetmondó világa (a beszédesemény személy-, illetőleg tér-idő viszonyai) és a történet világa (az elbeszélő esemény személy-, illetőleg tér-idő viszonyai) közötti reális kapcsolat megteremtésére irányuló történetmondói szándékkal összefüggésben értelmezhető (erről bővebben l. Tátrai 2001). Ha ugyanis a történetmondó olyan eseményekről számol be, amelyeknek maga is cselekvő részese volt, akkor a történethez képest szükségképpen meghatározott pozíciót foglal el: a történet világának személy-, tér- és időviszonyait ahhoz a tájékozódási centrumhoz viszonyítva tudjuk értelmezni, amelyet a történetmondó személye, illetve térbeli és időbeli elhelyezkedése jelöl ki (vö. Stanzel 1979/1984: 87–91)⁴. A rögzített tájékozódási centrum továbbá meghatározza a történetmondónak a közölt információkhoz való hozzáférését. Az *Iskolában* a saját meghatározottságával számot vető fiktív történetmondónak, Bébének számolnia kell megismerői horizontja korlátozottságával (azért tudja azt, amit tud, mert emlékszik rá, és azért nem tudja, illetve nem tudja pontosan azt, amit nem tud, illetve nem tud pontosan, mert nem emlékszik rá, illetve nem emlékszik rá pontosan). A *Továbbélőkben* a narrációt viszont az jellemzi, hogy a történetmondó a történet világához képest meghatározhatatlan pozíciót foglal el, vagyis az elbeszélő hang nem jelöl ki egy autonóm tájékozódási centrumot (vö. Stanzel 1979/1984: 87–91). Ennélfogva nem kell számolnunk a korlátozott megismerői horizonttal kapcsolatos következményekkel. Mivel semmi sem utal arra a szövegben, hogy a törté-

⁴ A deiktikus nyelvi elemek egocentrikus szerveződésének pragmatikai hátteréről l. továbbá Lyons 1977/1989: 637–8 és Levinson 1983/1992: 63–4.

net világához reális kapcsolat fűzné, elfogadjuk az elbeszélő mindenhatóságát a történet alakítása és mindentudóságát az információkhoz való hozzáférés tekintetében.

2.2. Egy én-elbeszélésben a saját meghatározottságával, s ennél fogva korlátozott megismerői horizontjával számot vető történetmondó természetesen nemcsak az általa tapasztaltakról számolhat be. Lehetősége van ugyanis arra, hogy másoktól származó információkat is felhasználjon a történet elmondásakor. Így az *Iskola* – akárcsak a hozzá hasonló elbeszélés-technikai eljárásokat alkalmazó *Hajnali háztetők* (1957) című Ottlik-kisregény – fiktív történetmondója is felhasznál az általa tapasztaltak mellett olyan információkat az események történeté szervezése során, amelyek másoktól származnak. Ahogy a *Hajnali háztetők*ben Bébé beépíti a saját elbeszélésébe a Petár és a Lili által elmondottakat (l. például *Hajnali háztetők*: 21, 64–73, illetve 34–5), valamint a másoktól hallottakat (*Hajnali háztetők*: 128–9), úgy ezt az *Iskolában* is megteszi például Szeredy (*Iskola*: 36–7), Czákó (*Iskola*: 261) vagy éppen Colalto (*Iskola*: 290) történeteivel. Elmondható azonban, hogy az *Iskola* ebből a szempontból is tovább lép a *Hajnali háztetők*ben alkalmazott megoldásokon. Az *Iskolában* alkalmazott narrációs eljárás sajátosságát ebből a szempontból az adja, hogy a közvetett (másvalakitől származó) információk felhasználása nem csak bizonyos események, epizódok tekintetében határozza meg a történet átadását. Az idegen kézirat szerepeltetéséből kifolyólag a történetmondó a saját verziója mellett másvalakinek a teljes verzióját is felhasználhatja arról az események köré szerveződő világról, amelyről a történetmondás során szólni kíván. Bébé, az elsődleges történetmondó ugyanis alapvetően két forrásból dolgozva formálhatja történeté a katonaiskolában eltöltött három év eseményeit: egyrészt támaszkodhat saját emlékeire, másrészt bármikor felhasználhatja a másodlagos történetmondónak, vagyis barátjának, Medve Gábornak az elbeszélését. Vannak olyan vélemények, amelyek szerint ez a megoldás lehetővé teszi azt, hogy az elbeszélő – lényegében eltekintve meghatározottságától – a „teljes valóságot” ábrázolja (vö. Kelecsényi 2000: 145, l. még Rónay 1990: 226). Holott az idegen kézirat bevonásával az elsődleges történetmondó csak kitérít a saját korlátozott megismerői horizontját, de ezáltal az elbeszélő még nem válik mindentudóvá. Az *Iskola* kapcsán tehát nem annyira a valóság teljes körének ábrázolási igényéről, sokkal inkább a valóság kétféle értelmezésében, strukturálásában rejlő lehetőségekről, vagyis a valóságillúzió áttételességének tudatosításáról beszélhetünk (vö. Zemplényi 1982: 475, Kulcsár Szabó 1993: 113–4).

Az *Iskolában* alkalmazott narrációs eljárás alapvető jellemzője tehát, hogy a fikció keretén belül a történet átadását (a narratív tranzakciót) a narráció perszonalitása határozza meg. Ugyanis Both Benedek, az elsődleges történetmondó egyrészt olyan történetet mesél el, amelynek maga is szereplője volt, másrészt barátjának, Medve Gábornak, a másodlagos történetmondónak az imperszonális narrációval jellemezhető szövegét is úgy értelmezi, mintha az én-elbeszélés lenne. Mindezt egyébiránt meglehetősen önkényesen teszi, hiszen Medve Gábor M.-ről szóló elbeszélésében nem találhatók olyan nyelvi jelzések, amelyek arról tanúskodnának, hogy annak történetmondója reális kapcsolatot kívánna teremteni

a saját és a történet világa között. Éppen ellenkezőleg: az én-forma kerülésével a történeten kívülre helyezi magát. Lényegében ugyanezen narrációs megoldást követi a „valóságos kézirat”, a *Továbbélők* is. Mint arról szó esett, a kisregény történetmondója meghatározatlan pozíciót foglal el a történet világához, vagyis az elbeszélte esemény személy- és tér-időviszonyaihoz képest, s így eltekinthet megismerői horizontjának korlátozottságától. Ennélfogva nem kell számot adnia a történet átadása során arról, hogy honnan származnak az információi akár a Damjánival, akár a Szebek Miklóssal kapcsolatos külső és belső történéseket illetően. (Következésképpen a *Továbbélők*ben nincs is szükség egy fiktív történetmondó szerepeltetésére mint a narratív tranzakciót „hitelesítő” eljárásra, továbbá annak feltételezésére sem az értelmezés folyamatában.)

A Medve-kézirat bevonásával az *Iskola* fikciójában megteremtődik annak lehetősége, hogy egyazon eseménynek a Bébé-féle és a Medve-féle verzióját is megismerjük. Az első rész 1. fejezetében például az elsődleges történetmondó, azaz Bébé mondja el Medve konfliktusát a hibás szemű negyedévessel (Iskola: 19–22), a következő fejezetben, amely szó szerinti idézet a Medve-kéziratból, ugyanez az esemény a másodlagos történetmondó tolmácsolásában olvasható (Iskola: 25). Az első rész 15. fejezetében pedig először a kéziratból idézett Medve-féle verzió jelenik meg a Medve megpokrócozását megelőző eseményekről (Iskola: 90–1), de csak azért, hogy utána Bébé közölni tudja a saját, hitelesebbnek tartott verzióját is (Iskola: 91–100). A későbbiek során azonban már egyre ritkábbak azok az esetek, amikor a két verzió a fenti példákhoz hasonló egyértelműséggel szétválasztható. Az elsődleges elbeszélő ugyanis a történet előrehaladtával egyre inkább a saját szövegébe építi az M.-ről szóló elbeszélést, és sok esetben még csak nem is utal arra, hogy az adott eseményről a kézirat felhasználásával számol be. Szegedy-Maszák Mihály említ is néhány példát arra, hogy néhány eseménynek a Bébé-féle verziója mellett a Medve-féle verziója is megjelenik a szövegben, amelynek az a következménye, hogy az adott eseményről kétszer is beszámol az elsődleges elbeszélő (Szegedy-Maszák 1994: 84). A példákat egy táblázat segítségével kísérlem meg áttekinthetővé tenni:

Események	Bébé verziója	Medve verziója
1923 októberének második hete	II. rész 12. fejezet	II. rész 16. fejezet
Kalugyerszky elveszti a fél szemét	II. rész 20. fejezet	III. rész 4. fejezet
Medve rádióépítő korszaka	III. rész 11. fejezet	II. rész 20. fejezet
Medve meghúzza a vészféket	III. rész 6. fejezet	III. rész 15. fejezet

Természetesen a Medve-kéziratban található elbeszélés felhasználása által megteremtődik annak a lehetősége is, hogy Bébé részletesen beszámoljon olyan eseményekről is, amelyek elsősorban Medvével kapcsolatosak. Ezek olyan események, amelyekről Bébé nem rendelkezhet közvetlen információval, azaz nem emlékezhet rájuk, de a kézirat segítségével rekonstruálhatja őket (például csak így tudósíthat arról, hogy mi történt akkor, amikor Medve a fogdában és a gyen-

gélkedőn volt, amikor megszökött, vagy amikor az anyjával találkozott). A kézirat felhasználása, beépítése arra is lehetőséget ad a korlátozott megismerői horizonttal rendelkező elsődleges történetmondónak, hogy ne csak a gyerek Bébének, hanem a gyerek Medvének a tudati folyamatairól is beszámoljon, mégpedig olyan módon, hogy a fokalizációt a belső nézőpontú megjelenítés határozza meg. Ez azonban már azt a kérdést veti fel, hogy hogyan függ össze egymással a perszónális narráció és a fokalizáció szerveződése.

3. A fokalizáció különbsége a két regényben

A narratológiai szakirodalomban a fokalizáció (nézőpont, perspektíva) kérdését, amely alapjelentésében a térbeli és az ehhez kapcsolódó időbeli helyzetek kijelölésére vonatkozik, de tágan érte a morális, intellektuális stb. értékelési rendszer kialakítását is magában foglalja, Genette (1972/1980: 185–9) nyomán ma már egyre többen a narrációhoz való viszonyában, de attól elválasztva értelmezik (vö. pl. Bal 1980/1985: 120, valamint Cohan–Shires 1988: 95).⁵

3.1. A történetelbeszélő szövegekben a fokalizáció két alapvető lehetőségét különböztethetjük meg: a külső (elbeszélői) és a belső (szereplői) nézőpontot. Ha a fokalizáció problémáját a deiktikus nyelvi elemek szerveződéséből kiindulva közelítjük meg, akkor azt mondhatjuk, hogy külső nézőpont esetén a tájékozódási rendszer origóját az elbeszélő pozíciója jelöli ki, belső nézőpont esetén viszont az origó áttevődik az egyik szereplőre, s így a tájékozódási lehetőségeket a szereplő pozíciója határozza meg⁶. Ezzel a két alapvető fokalizációs móddal a történetmondó abban az esetben is élhet, amikor a narratív tranzakció során nem áll szándékában reális kapcsolatot teremteni a saját és a történet világa között, és akkor is, amikor igen. Ez utóbbi esetben azonban a történetmondó korlátozott megismerő horizontja meghatározza az elbeszélő fokalizációs lehetőségeit: a történetmondás realiztikus motiváltsága miatt az elbeszélőnek a történethez való viszonya meghatározott, s ily módon számolnunk kell egy rögzített orientációs központtal, amelyből kiindulva a történet személy-, hely- és időviszonyait értelmezni tudjuk. Mindez legegységesebb abban a prototipikusnak mondható esetben, amikor a történetmondó olyan eseményekről számol be, amelyeknek maga is cselekvő részese volt. Ilyenkor ugyanis a fokalizációs lehetőségeket alapvetően meghatározza az elbeszélő „én” részvétele a történetben, vagyis a történetmondó és az egyik szereplő közötti egzisztenciális kapcsolat (vö. Cohn 1978: 143–6). A narratív tranzakció ezen típusára ugyanis az jellemző, hogy a perszónális elbeszélő bár nem kizárólagosan, de legfőképpen az elbeszélő „én” közvetlen tapasztalatai által fokalizálhatja a történetet, vagyis elsősorban abból indulhat ki, amit az maga is látott, hallott, érzett, gondolt stb., mivel arról, hogy más szerep-

⁵ A nézőpont kognitív nyelvészeti keretben történő értelmezésére l. Tolcsvai Nagy 2001: 125–7.

⁶ E jelenséget a pragmatikában a deiktikus kivetítés fogalmával jelölik (l. Lyons 1977/1989: 579, Levinson 1983/1992: 63–4, valamint Fillmore 1975)

lők mit láttak, hallottak, éreztek és gondoltak, csak közvetett információi vagy feltételezései lehetnek (vö. Tátrai 2001).

Az *Iskolában* is gyakran előfordul, hogy az elsődleges elbeszélő – elsősorban a feszültségkeltés érdekében – az elbeszélő 'én' pozíciójából kiindulva ismerteti az eseményeket: a felnőtt Bébé a történetmondó, akinek a hangját halljuk, de gyakran a gyerek Bébé mint szereplő tölti be a fokolizáló szerepét. A történetmondó korlátozott megismerő horizontjából azonban még nem következik szükségszerűen az, hogy az én-elbeszélésekre kizárólag csak a belső nézőpont használata lenne jellemző:

- (1) *De tudtam, hogy nincs vége még, sőt el se kezdődött igazában. Vártam a folytatást, Tehetetlenül. [...] Akkor már látszott, hogy elaludt a dolog, nem lesz folytatása.*

(Iskola: 317–8)

Az idézett (1) szövegrészletben az igék múlt idejű használata és az *akkor* távolra mutató névmás ugyanis egyértelművé teszi az elbeszélő „én” és az elbeszélő „én” pozíciója közötti különbséget. Mint ahogy azt az *Iskola* példája is mutatja, az én-elbeszélésekben a narrátor fokolizációs lehetőségeit a közelítés és a távolítás tengelyével jellemezhetjük: ha az elbeszélő közelít az elbeszélő 'én' tájékozódási (továbbá értékelési) rendszeréhez, akkor a belső nézőpontú megjelenítés válik dominánssá, ha viszont eltávolodik tőle, akkor a külső nézőpontú tudósítás lesz meghatározó (vö. Cohn 1978: 143–61). Mivel az *Iskolában* Bébé történetmondása során meglehetősen nagy hangsúlyt kap az emlékezés értelmező szerepe, reflektálttá válik az elbeszélő 'én' és az elbeszélő 'én' nézőpontja közötti különbség:

- (2) *Ma sem emlékszem rá, és nem tudom, hogy igaz-e, így történt-e. Ahogyan elmondtam, az csupán az emlék emléke.*

(Iskola: 107)

A (2) szövegrészlet elbeszélője továbbá azt is jelzi, hogy az emlékezés nem egyszerűen csak az események rekonstruálását teszi lehetővé, hiszen számolnunk kell annak konstruáló jellegével is: ily módon az önreflexió kettős lehetősége nyílik meg a történetmondó számára.

A *Továbbélőkben* viszont, ahol eltekinthetünk a történetmondó meghatározottságától, elvileg bármelyik szereplő betöltheti a fokolizáló szerepét, hiszen nem beszélhetünk rögzített tájékozódási centrumról. A *Továbbélők* nézőponthasználatának sajátosságát azonban az adja, hogy alapjában véve csak két szereplővel (Damjánival és Szebek Miklóssal) kapcsolatban beszélhetünk belső nézőpontú ábrázolásról. Az alábbi szövegrészlet arra példa, amikor Damjáni tölti be a fokolizáló szerepét:

- (3) *Az óriási étterem most másként festett, mint délben. A bolthajtások kirajzolták éles árnyékaikat, s mivel csak a négy utolsó lámpa égett, a tulsó vége egészen homályba veszett. Csak három asztalnál volt terítve. Csakót és Osvátot másik asztalhoz ültették, negyedévesekhez, s Damjáni látta, hogy egyszer Osvátot elküldték a kancsóval vízért,*

egyszer pedig Czako valamit beszélt a szemben ülő negyedévessel; s látta, hogy a zsávolyruhás fiú is ott ül, aki délután gorombáskodott velük.

(Továbbélők: 35)

Habár a (3)-ban a múlt idő használata az elbeszélő eltávolító nézőpontjáról tanúskodik, az időbeli tájékozódásban mégis meghatározó szerepet játszik Damjáni nézőpontja: a szövegrészletben szereplő *most* az ő jelen idejét jelöli, a *délben* és a *délután* időre utaló deiktikus nyelvi elemeket ugyanis ehhez a tájékozódási centrumhoz viszonyítva tudjuk értelmezni. Ugyanez mondható a tér fokalizációjáról: Damjáni térbeli elhelyezkedése határozza meg az étteremben való tájékozódást (*a túlsó vége, másik asztalhoz*), amelyet a *látta* érzékelést jelentő igealak kétszeri megjelenése is egyértelműsít. Az alábbi (4) szövegrészletben a (3)-hoz hasonló nyelvi jelzések (*most, látta*) árulkodnak a szereplői nézőpont jelenlétéről, de ebben az esetben nem Damjáni, hanem Szebek Miklós tölti be a fokalizáló szerepét:

- (4) *Talán most van éppen ébresztő, gondolta [Szebek]. Megjelent előtte a hálóterem képe, amint a „Vigyázz” után szótlan elkeseredettséggel kezdenek mindnyájan öltözködni, csak Colalto Egon mormogja maga elé, miközben lehajol az ágya alá a cipőjéért: „Hatvanhárom” – ami azt jelenti, hogy már csak ennyi nap van hátra a karácsonyi szabadságukig. Megjelent előtte Szabó Gerzson kárvalott képe, amint féltékenyen rakosgatja a hegedűjét napjában háromszor is a tokjába; látta Halász Péter alamuszi pislogását, látta Zsoldos fontoskodó vidékiszínészarcát, látta Merényi vásott, bűbajos, pimasz pillantását, amelyben a kegyetlenség mellett éppen úgy benne fénylett a rosszkedvűség, mint a többiekében.*

(Továbbélők: 81)

Lényeges különbség azonban a (3)-hoz képest, hogy a (4)-ben a szereplő tudati folyamatainak közvetítésére találunk példát. Ahogy ezt a *gondolta* igealak használata is mutatja, Szebek – vélhetően korábbi tapasztalataira támaszkodva – csak képzeletben járja körbe az ébresztő utáni hálótermet. Mivel a szereplő nézőpontja mellett az elbeszélő nézőpontja is érvényesül (hiszen harmadik személyű alakokkal utal a szereplőre, s múlt időt használva beszél a gondolatairól), a (4) szövegrészlet a szabad függő gondolat példája is egyben (l. Kocsány 1996), amelyben a belső és a külső nézőpont együttesen van jelen. (A *Továbbélőkben* természetesen nemcsak Szebek, hanem Damjáni tudati folyamatainak szabad függő módon történő közvetítésére is találunk példát.)

3.2. Az *Iskolában* a „regény a regényben” megoldás sajátos alkalmazása lehetővé teszi, hogy egy realiztikus motiváltságú történetmondás keretében az elbeszélő az egyes szám első személyű alakokkal jelölt szereplő mellett egy olyan szereplőt is belső nézőpontból láttasson, akire harmadik személyű formákkal utal. Az *Iskola* elbeszéléstechnikai újszerűsége tehát nem egyszerűen a kettős nézőpont, pontosabban a kettős belső nézőpont alkalmazásában fogható meg, hanem abban, hogy e sajátos nézőponthasználat egy olyan elbeszélésben válik lehetővé, amelyben az egyes szám első személy az egyik szereplőt (is) jelöli, azaz amelyben az elsődleges történetmondónak szándékában áll reális kapcsolatot teremte-

nie a saját és a történet világa között. Ennek lehetősége úgy teremődik meg, hogy – amint már említettem – a fikció keretében Bébé, az elsődleges történetmondó lényegében egy én-elbeszélés transzformációjának tekinti Medve Gábornak, a másodlagos történetmondónak az elbeszélését. Amellett, hogy bizonyos háttérfeltevéseiből kiindulva Bébé eltekint a Medve-elbeszélés narrációjának imperszonalitásával kapcsolatos következményektől, a szöveg én-elbeszélésként való felhasználását megkönnyíti, hogy a Medvétől kapott regény elbeszélőjéről – a regényben idézett részek alapján legalábbis – kijelenthető, hogy csak M.-mel kapcsolatban él a belső (szereplői) nézőpont nyújtotta lehetőségekkel. A kéziratból idézett részek ugyanis azt mutatják, hogy a másodlagos történetmondó az M. körül zajló eseményeket elsősorban a szereplő tudatán átszűrve ismerteti. Medve elbeszélésének ezen sajátossága miatt könnyen beépíthetővé válik az elsődleges történetmondó szövegébe:

- (5) *És milyen hát ő? Nemcsak hogy nem esetlen és gyáva, hanem nagylelkű, bátor, igazságos s boldog és jókedvű is mindig csakhogy itt ezt nem tudják róla. Ámbár. Ámbár ezt könnyű mondani. Hiszen lehet mondani, nem hazugság. De kár mondani, nincs kedve mondani.*

(Iskola: 149)

Az (5) szövegrészletben, amely nem a kéziratból szó szerint idézett részek egyikéből származik, az elbeszélő szabad függő módon közvetíti Medve Gábor növendék tudati folyamatait. A befogadó ez esetében természetesen joggal gyanakodhat arra, hogy itt voltaképpen egy jelöletlen átvételről van szó, ám a fentiek értelmében azzal is számolnia kell, hogy Medve nézőpontjának megjelenése még nem jelenti feltétlenül azt, hogy itt Medve beszélne. A Medvével kapcsolatos külső és belső történések közvetítése (az idézett részek kivételével) a perszonális elsődleges elbeszélő kontrollja alatt áll. Mindez még egyértelműbb azokban az esetekben, amikor Medve belső nézőpontja mellett megjelenik a történetben ugyancsak szereplő, bár az adott eseménynél jelen nem lévő elbeszélő 'én', Bébé nézőpontja:

- (6) *Heves gyűlölet fogta el [Medvét]: hogy mertünk észébe jutni.*

(Iskola: 216)

A (6) idézetben a többes szám első személy használata tanúskodik arról, hogy Medve gondolatainak, érzéseinek közvetítése egy alapvetően perszonális narrációval jellemezhető elbeszélés keretében történik.

A *Továbbélőkről* szólva említettem, hogy az elbeszélő a szereplők közül alapjában véve csak Damjáni és Szebek Miklós tudati folyamatairól számol be. Ettől csak egy esetben tér el, amelynek további érdekessége, hogy e rész kisebb módosításokkal, szinte szó szerint átkerül az egyébiránt jelentősen átalakított *Iskolába*. Az alábbiakban egymás után közlöm a két változatot:

- (7a) *Egy reggel a tiszthelyettes, ahogy végigsétált a hálótermen, a már bevetett ágyak között egy vetetlent talált.*
 – *Ki hiányzik innét? – kérdezte.*
 – *A Szebek Miklós – felelte a megszólított fiú, összecsapva a bokáját.*

– Hol van?

– Kápolnában!

Schulze intett, hogy csinálja meg az ágyat. A fiú nekifogott, hogy a szomszédja helyett megágyazzon, avval a vigasztaló kárörömmel, hogy Szebek majd megkapja a magáét a tiszthelyettestől, amiért elmulasztotta a dolgát. Negyedóra múlva azonban, amikor már sorakozva álltak az ágy sorok előtt, a miséről visszatérő három növendék között nem volt ott Szebek Miklós. „Hát ez a hülye hova lett?” – gondolta magában a fiú, s később a lépcsőn megkérdezte Tóth Tibortól ugyanezt.

(Továbbélők: 77–8)

(7b) Kedden reggel, ahogy [Schulze] levonulás előtt végigsétált a hálótermen, a már bevetett ágyak közt egy vetetlent talált.

– Mi ez? Ki hiányzik innen? – kérdezte.

– A Medve Gábor! – felelte a megszólított növendék.

– Hol van?

– Kápolnában!

Schulze intett, hogy vesse be az ágyat. A fiú nekifogott, hogy szomszédja helyett beágyazzon, azzal a vigasztaló kárörömmel, hogy Medve megkapja ezért a magáét a tiszthelyettestől. A sorakozónál azonban a miséről visszatérők közt nem volt ott Medve. Hát ez a hülye hova lett? – gondolta magában, s később a lépcsőn meg is kérdezte Tóth Tibortól.

(Iskola: 213)

A (7a)-ban és a (7b)-ben egyaránt a *gondolta magában* kifejezés teszi nyelvi-egyenese explicitté, hogy itt az egyik szereplő tudati folyamatait közvetíti – mégpedig egyenes, azaz belső nézőpontról árulkodó módon – az elbeszélő. A *Továbbélők*ből idézett (7a)-ban egy olyan fiú gondolatairól értesülhetünk, aki a szöveg-előzményeket tekintve nem lehet sem Szebek Miklós, sem pedig Damjáni. Mivel a *Továbbélők* narrációját nem jellemzi a történetmondó azon szándéka, hogy reális kapcsolatot teremtsen a saját és a történet világa között, az elbeszélő minden további nélkül közvetítheti a közelebről meg nem nevezett fiú gondolatait. Az *Iskolából* idézett (7b) értelmezése során viszont már körültekintőbben kell eljárunk. Itt is nyilvánvaló, hogy a fiú, akinek a gondolatairól szó esik, nem azonosítható sem Medvével, hiszen órá utal az *ez* mutató névmás, sem Bébével, hiszen őt az elsődleges elbeszélő szövegében első személyű alakok jelölik. A történetmondás realiztikus motiváltsága miatt itt számolunk kell a történetmondó korlátozott megismerői horizontjával, jelen esetben azzal, hogy közvetlen információi csak az elbeszélő „én” tudati folyamatairól lehetnek, valamint Medvééről, akinek a gondolatait a kézirat felhasználásával ismertetheti. Bár ahogy az alábbi példa mutatja, az én-elbeszélés eme korlátozottsága az intenzív emberi kapcsolatok nyomán csökkenhet, pontosabban nőhet a feltételezés megbízhatósága:

(8) *De Szeredy nem vigyorgott hozzá, hanem csak vállat vont. Inkább a leveledre vigyáztál volna, te balfék!* – gondolta magában dühösen: *ezt akkor már, novemberben, tisztán lehetett érteni.*

(Iskola: 181)

A (8)-ban a történetmondó tehát reflektál a maga meghatározottságára, hiszen elmondja, miből következtetett Szeredy gondolataira. A (7b)-ben idézett szövegrészletben viszont ez nem áll fenn. Itt jobb híján arra kell következtetnünk, hogy Bébé ezt a részt változtatások nélkül emelte át Medve elbeszéléséből. Ugyanis – habár a kéziratból idézett részekben csak M. tudati folyamatait közvetíti a másodlagos elbeszélő – a történetmondás nem realiztikus motiváltságából következően a másodlagos elbeszélő elvileg közvetlenül is hozzáférhet más szereplők gondolataihoz.

A fentebb elmondottak alkalmat adnak arra, hogy még egyszer utaljak annak ellentmondásosságára, ahogy az elsődleges történetmondó viszonyul a kéziratban talált elbeszéléshez. A külső történések rekonstruálása során Bébé több esetben is vitatja a Medve által leírtakat, hiszen ezeket összevetheti azzal, ahogy ő emlékszik az eseményekre (l. például Iskola: 28, 90, 99). Ugyanakkor ezzel a lehetőséggel nem élhet a történetben szereplő Medve tudati folyamataival kapcsolatban, hiszen korlátozott megismerői horizontja ezt nem teszi lehetővé. Következésképpen el kell fogadnia azt, hogy Medve Gábor pontosan emlékszik arra, mi járt a fejében évtizedekkel korábban. Mindez önmagában még nem elegendő ahhoz, hogy ellentmondásosságról beszélhessünk, csakhogy – mint már említettem – az M.-ről szóló elbeszélésből hiányzik minden olyan nyelvi jelzés, amely arra utalna, hogy ott a történetmondónak szándékában állna reális kapcsolatot teremteni a saját és a történet világa között, éppen ezért nem kell számolni az emlékezés történetalakító szerepével sem. Ennélfogva amíg a gyerek Bébé tudati folyamatainak rekonstruálását meghatározza az emlékezés, addig a gyerek Medve gondolatainak közvetíthetősége nem válik a reflexió tárgyává.

4. Összegzés

Ottlik Géza két regényének, az *Iskola a határon*-nak és az e regény korábbi változataként számon tartott *Továbbélők*nek az összehasonlító vizsgálata során arra kerestem a választ, hogy az első személyű nyelvi formák alkalmazása, illetve annak hiánya mennyiben és miként határozzák meg az adott szépirodalmi elbeszélő szövegekben a történet átadását (a narratív tranzakciót), a narráció és a fokalizáció nyelvi lehetőségeit. A korábbi változatban, a *Továbbélők*ben, ahol a narrációt az imperszonalitás jellemzi, a történetmondónak nem áll szándékában reális kapcsolatot teremteni a beszédesemény és az elbeszélő esemény személy és tér-időviszonyai között. Ennek következtében a történetmondó eltekinthet saját meghatározottságától és megismerői horizontjának korlátozottságától. A kisregény azon sajátossága pedig, hogy a szereplők közül lényegében csak kettő tölti be a fokalizáló szerepét, az egyébiránt mindentudó és mindenható narrátor önkorlátozásaként értelmezhető. A későbbi nagyregény, az *Iskola* perszónális narrációját viszont alapvetően meghatározza az „én” részvétele a történetben, amely a történetmondónak a történet világához fűződő reális kapcsolatát teszi nyilvánvalóvá. A saját meghatározottságával és megismerői horizontjának korlátozottságával számot vető fiktív történetmondó, Bébé azonban a Medve-kézirat

bevonásával kitágítja a lehetőségeit azáltal, hogy nemcsak a saját verziója, hanem Medve teljes verziója is rendelkezésére áll a három év eseményeiről, történéseiről. Mindez azt is eredményezi, hogy egy én-elbeszélésben két szereplő belső nézőpontú megjelenítésére nyílik lehetőség. Nem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy az M.-ről szóló történet, amelyet Bébé önkényesen én-elbeszélésként értelmez, a *Továbbélők*höz hasonlóan imperszonális elbeszélés. Az *Iskola* tehát, amelynek narrációját alapvetően a perszonalitás jellemzi, a narráció imperszonalitásban rejlő lehetőségeket is kihasználja.

FORRÁSOK

- Ottlik Géza: *Iskola a határon*. Budapest, Móra Kiadó. 1988.
 Ottlik Géza: *Továbbélők*. Pécs, Jelenkor Kiadó. 1999.
 Ottlik Géza: *Hajnali háztetők. Minden megvan*. Budapest, Európa Könyvkiadó. 1994.

IRODALOM

- Bal, Mieke 1980/1985. *Narratology. Introduction to the Theory of Narrative*. (Transl. by Ch. von Boheemen.) Toronto – Buffalo – London, University of Toronto Press.
- de Beaugrande, Robert-Alain 1994. Text Linguistics: Asher, R. E. (ed.), *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. Vol. 9. 4573–8. Oxford – New York – Seoul – Tokyo, Pergamon Press.
- Cohan, Steven–Shires, Linda M. 1988. *Telling Stories. A theoretical analysis of narrative fiction*. New York and London, Routledge.
- Cohn, Dorrit 1978. *Transparents Minds. Narratives Modes for Presenting Consciousness in Fiction*. Princeton, New Jersey, Princeton University Press.
- Fillmore, Charles 1975. *Santa Cruz Lectures on Deixis*. Indiana University Linguistics Club.
- Genette, Gérard 1972/1980. *Narrative Discourse*. (Transl. by J. E. Lewin.) Oxford, Oxford University Press.
- Kelecsényi László 2000. *A szabadság enyhe mámora. Ottlik Géza életei*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- Kocsány Piroska 1996. A szabad függő beszéd a belső monológig: Szathmári István (szerk.), *Holt tart ma a stilisztika?* 329–48. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Korda Eszter 1999. Egy kézirat rejtélye és legendája. Ottlik Géza *Továbbélők* című kisregényéről. *Kortárs* 43. évf. 8. sz. 83–91.
- Kulcsár Szabó Ernő 1993. *A magyar irodalom története 1945–1991*. Budapest, Argumentum Kiadó.
- Levinson, Stephen C. 1983/1992. *Pragmatics*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Lyons, John 1977/1989. *Semantics*. Cambridge – New York – Port Chester – Melbourne – Sydney, Cambridge University Press.
- Petőfi S. János 1997. Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegnyelvészeti kutatóprogram. *Officina Textologica 1*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Rónay László 1990. Ottlik Géza: Béládi Miklós–Rónay László (szerk.), *A magyar irodalom története 1945–1975. III/1. A próza*. 220–37. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Spitzer, Leo 1922/1961. *Stilstudien II*. (reprint) München.
- Stanzel, Franz K. 1979/1984. *A Theory of Narrative*. (Transl. by Ch. Goedesche.) Cambridge, Cambridge University Press.

- Szegedy-Maszák Mihály 1994. *Ottlik Géza*. Kalligram Kiadó, Pozsony.
- Szili József 1993. Háromművéség és interkulturális poétika. *Literatura* 101–29.
- Tátrai Szilárd 2000. Az elbeszélő „én” nyelvi jelöltsége. Kísérlet a perszonális narráció szövegtani megközelítésére. *Nyr.* 226–38.
- Tátrai Szilárd 2001. The Realistic Motivation of Story-telling and Its Linguistic Markers: *Annales universitatis scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Linguistica. Tomus XIV.* 297–304.
- Tátrai Szilárd 2002. A történet hangsúlyozott elbeszéltsége mint a történetmondás pragmatikai alakzata? *Az alakzatok világa VII.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. (Megjelenés előtt.)
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Zemplényi Ferenc 1982. Regény a határon: Megjegyzések Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényéről. *Irodalomtörténeti Közlemények* 473–85.

Tátrai Szilárd

SUMMARY

Tátrai, Szilárd

The possibilities of storytelling. Narration and focalisation in *Iskola a határon* and *Továbbélők* by Géza Ottlik

In a comparative analysis of two novels by Géza Ottlik, *Iskola a határon* [School on the frontier] and what is regarded as an earlier version of the former, *Továbbélők* [Survivors], this paper tries to answer the question of how and to what extent first person singular narration and the lack of it determine narrative transaction, the linguistic possibilities of narration and focalisation, in those works of fiction. In the earlier text, *Továbbélők*, the storyteller does not intend to create a realistic link between the personal and spatio-temporal dimensions of the speech event and the recounted events. As a result, the storyteller can disregard his own definiteness and the limitations of his horizon of cognition. The special feature of this short novel that it is essentially not more than two of the characters who play a focalising role in it can be interpreted as self-restraint on the part of the otherwise omniscient and omnipotent narrator. On the other hand, narration in the later and longer novel, *Iskola a határon*, is crucially determined by the participation of ‘ego’ in the story, whereby the real involvement of the storyteller in the world of the story becomes manifest. The fictitious storyteller who is aware of his own definiteness and the limitations of his horizon of cognition nevertheless expands his possibilities by having available not only his own version of the events but also the full version of his friend. All that results in the possibility of an internally-oriented representation of two characters in what is otherwise an ego-novel.

This paper takes an interdisciplinary point of view: starting from the linguistic role of first person forms as deictic items, it confronts the results of literary narratology with those of linguistic pragmatics and related textological and stylistic research.